

FONTOLGATÁSOK SZENT GELLÉRT GÖRÖG NYELVI MŰVELTSÉGÉRŐL

BAÁN ISTVÁN

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

Nehéz probléma elé állította a magyar középkorászokat Szent Gellértnek mint irodalmárnak az alakja. Moravcsik Gyula még úgy látta, hogy „a velencei származású Gellért püspök, aki Imre herceg nevelője volt, tudott görögül, mert műveibe görög szavakat szűrt be, és *Deliberatio* című munkájához görög forrásokat is használt”.¹ Ennek a kijelentésének szinte minden szavát megkérdőjelezte azóta a filológia és a történettudomány. A tisztázás érdekében jó, ha eleve két kérdéskörre választjuk szét a Gellért-jelenséget: melyek azok a belső érvek, melyek a *Deliberatio* elemzése következtében fényt vetnek Gellért görög műveltségére, s melyek azok a történeti tények, melyeket ezzel kapcsolatban a történeti források is alátámasztanak, vagy amelyek megerősítik a filológiai elemzés eredményeit.

A csanádi püspöknek egyetlen fönmaradt, sajátos, szinte „különcnek” mondható művét hosszú ideig nem értékelte az irodalomtudomány: csak a XX. század első felében lelt kellő méltatásra.² Ibrányi Ferenc a vértanú-püspök teológiájáról írva irányította rá a figyelmet, milyen alapvető szerepet játszik abban Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész.³ Ez adta az impulzust Ivánka Endrének, hogy filológiai vizsgálat alá vegye a *Deliberatióban* előforduló Areopagita-idézeteket és egy Maximosz-citátumot. Arra a megállapításra jutott, hogy bár ezeknél Scotus Erigena és Anastasius Bibliothecarius fordításait használta, „mégis vannak helyek, melyek arra engednek következtetni, hogy Szent Gellért Dionysius műveinek görög eredetijét is ismerte és olvasta”.⁴ Ezekon felül még Epiphániosz *De haeresibus*-át és Euszebiosz *Onomasztikonját* is eredetiben

¹ *Bizánc és magyarság*, Budapest 1953, 101. o.

² Manitius: *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters. II: Von der Mitte des zehnten Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Kampfes zwischen Kirche und Staat*. München 1923, 78. o.

³ „Szent Gellért teológiája”, in *Szent István emlékkönyv*, Budapest 1938. I.k., 493-556. o.

⁴ *Szent Gellért műveltségének problémája. (Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXVI. 3.)*, Budapest 1942. 232-233. o.

tanulmányozta, és föl is használta. Minthogy ezek a könyvek az akkori görög egyházi műveltség, főleg a szerzetesség legtöbbet olvasott könyvei közé tartoztak, kézenfekvőnek látszott Ivánka számára, hogy levonja a következtetést: a szentéletű püspök egy kisebb görög kolostornak, mégpedig a marosvárinak a könyvanyagát használta föl forrásként műve megírásához.⁵ Mindehhez a nyelvi háttérrel az szolgáltatta, hogy Gellért már korábban ismerte a görög nyelvet.⁶

Ivánka másfél évtizeddel később újra behatóan foglalkozott a görög patrisztikus idézetekkel.⁷ Bodor András⁸ nyomán pl. módosította az Epiphanosz-citátumra vonatkozó megállapítását: immár Sevillai Isidorus *Etymologiae*-jét tartotta forrásnak. A tényleges Areopagita-idézetek mellett azonban még fontosabb tényként jegyzi meg, hogy nemcsak sok gondolata származik az állítólagos Pál-tanítványtól, hanem stílusában is követi őt, elsősorban a keresett és különleges kifejezésekben. Szabadon alkalmazza a tipikusan dionüszioszi szólásmódokat, azokból új kapcsolatokat hoz létre, közben azonban nem idéz egyetlen meghatározott helyet sem. Mindez nem jelenti szükségképpen, hogy Gellért az eredeti görög szöveg alapján dolgozott, de lehetséges. Ivánka árnyaltabb megfogalmazása mellett egyúttal sürgeti, hogy föltétlenül meg kellene jelentetni a *Deliberatio* kritikai kiadását, és utal a könyv műfajának problémájára is. Ugyanakkor szigorúan filológiai módszerekkel igyekszik vizsgálni tárgyát, s óvakodik attól, hogy történeti hipotézisekkel támassza alá végkövetkeztetéseit. Ezért sem tör egyértelműen lándzsát Gellért közvetlen görög műveltsége mellett.

Gabriel Silagi, mielőtt közreadta volna a *Deliberatio* kritikai kiadását,⁹ terjedelmes és alapos tanulmányban vette vizsgálat alá a művet.¹⁰ Témánk szempontjából arra a fontos megállapításra jutott, hogy az

⁵ Uo. 236-237. o.

⁶ Uő: „Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn”, *Orientalia Christiana Periodica*, 188. o.

⁷ Das „Corpus Areopagiticum” bei Gerhard von Csanád (+1046); *Traditio, Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion* XV (1959), Fordham University, New York, 205-222. o.

⁸ „Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása”, *Századok* 77 (1943), 172-227. o.

⁹ *Gerardi Moresanae Aecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio super hymnum trium puerorum*, edidit Gabriel Silagi (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis XLIX), Turnholti 1978.

¹⁰ *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” des Gerhard von Csanád* (Münchener Beiträge zur Mediavistik und Renaissance-Forschung 1), München 1967.

Areopagita-idézetek esetében – s ez áll a Maximosz-citátumra is – Gellértet nem a gondolati tartalom, hanem elsősorban az idegen mondatfűzés és a szóképzések vonzották. Csekély érdeklődést mutatott az újplatonikus gondolkodásmód, sőt egyáltalán aziránt is, hogy mélyebben megértse Dionüszioszt. Leginkább az a lehetőség ejtette rabul, hogy egy amúgyis hosszú szó, mint pl. az *ineffabilitas* elé még egy *super* képzőt tegyen.¹¹ Az idézetek Silagi szerint nem szószerintiek, hanem csak reminiscenciák – minthogy Dionüsziosz nevét csak háromszor említi –, s ezek alapján bizonyító erejű végkövetkeztetéseket nem lehet levonni Gellért görög tudására vonatkozólag. A műben előforduló két görög kifejezésre valószínűbb magyarázatot nyújt, hogy vagy már Anastasius Bibliothecariusnál előfordultak, vagy a páli levelek egyik glosszájában vagy kétnyelvű változatában találkozott velük Gellért.¹² A csanádi püspök olvasottsága a *Deliberatio* vizsgálata alapján korántsem mondható kiemelkedőnek. Ennek épp stílusa a bizonyítéka: latin nyelve igen közel áll a köznyelvhez. Ha olyan művelt lett volna, mint ahogy sokan föltételezték róla, ez nyelvezetén is nyomot hagyott volna.¹³

Silagi alapvető jelentőségű kutatásai azonban korántsem zárták le a vitát. Mezey László¹⁴ nem tudta elfogadni Silagi álláspontját. Szerinte Gellért az Areopagitának nem csak a stílusát utánozta, hanem gondolatait is asszimilálta.¹⁵ Nézetét azzal is igyekezett alátámasztani, hogy példaként fölhozza egy Esztergomban iskolai célra használt, a XI. sz. közepére tehető kódexnek egy lapját, ahol Pszeudo-Dionüsziosz *Mennyei hierarchiája* XIII. fejezetének egy részét glosszákkal is ellátták, mégpedig az eredeti görög szövegre hivatkozva. Kapitánffy István recenziójában¹⁶ kétségbe vonja, hogy Mezey pontosan értékeli a kódextöredéket, sőt szerinte valószínűleg helytelenül értelmezi. Kapitánffy, Silagi véleményéhez csatlakozva, egyúttal

¹¹ Uo. 65-66. o.

¹² Uo. 71. o.

¹³ *Gerardi Moresanae...* Einleitung, XII. o.

¹⁴ „Egy új forrásterület feltárása”, *MTA I. Oszt. Közl.* 30 (1978), 65-90. o.; uő: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Budapest 1979, 117-121. o.; uő: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, recensuit L. Mezey, Budapest 1983.

¹⁵ Uő: „Gellért-problémák”, in Török J. (szerk.): *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok (Studia Theologica Budapestinensia 10)* Budapest 1994. 218-219. o.

¹⁶ *Irodalomtudományi Közlemények* 84 (1980), 533-534. o.; uő: „Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* 101 (1985), 133-137. o.

fölveti az alapvető kérdést: „ha a politikai történetben a IX-XII. sz.-ig nagy hangsúllyal, a képzőművészet terén meglehetősen bizonyossággal, egyes nyomok szerint a liturgiában, s talán az egyházszerzés terén is kimutathatók bizánci kapcsolatok és hatások, akkor az írásos kultúra terén miért nem találunk ilyeneket?”¹⁷

A *Deliberation* kívül Gellért írt még egy kommentárt a Zsidókhöz írt levélhez és egy, *De divino patrimonio* című művet, ezek azonban elvesztek. A neki tulajdonított Mária-homiliák nem hitelesek.¹⁸ Kosztolnyik Zoltán ugyan neki tulajdonítja az *Intelmeket*, sőt a Szent István és zsinata által kiadott törvényszövegek összeállítását is, ezzel a véleményével azonban egyedül áll.¹⁹ A mellette fölhozott irodalmi érv igen gyenge, ti. hogy István törvénykönyve éppoly zavaros képet nyújt, mint Gellért *Deliberatio*ja. Györffy szerint annyira eltér egymástól a *Deliberatio* és az *Intelmek* tartalma, gondolatfüzése és fogalmazása, hogy semmiképp sem születhettek egyazon szerző tollából.²⁰ A *Deliberatio* hazai kritikai kiadója, Szegfű László előszavában úgy véli, hogy „igazolható, hogy (Gellért) valamelyes ismerte a görög nyelvet”.²¹

Irodalmi szempontból tehát csak a *Deliberatio* jöhet számításba, hogy azon mérjük le Gellértnek a bizánci műveltséghez és a görög nyelvhez fűződő viszonyát. Vajon a történeti források szaporítják-e ebbéli ismereteinket? E kérdés vizsgálatánál elsősorban Gellért származása és neveltetése nyújthatna támpontot, életének ez a korszaka azonban csak a legendairadalomból ismert. Velencei születését tényként fogadja el a történettudomány. Ezt támasztja alá Silaginak az a megjegyzése is, hogy a *Deliberatio* szövege olyan kétségbevonhatatlan nyelvi jelenségeket tartalmaz, amelyek szerzőjének észak-itáliai származására utalnak,²² valamint az a tény, hogy Veronát, Ravennát és Velencét emlegeti (4, 473-475). Minden más, ifjúkorára vonatkozó adat bizonytalanak tűnik. Máig is vita tárgya, vajon szerzetes volt-e vagy sem,²³ ez azonban csak annyiban

¹⁷ *Irodalomtudományi Közlemények* 84 (1980), 532. o.

¹⁸ Pásztor E.: *Gérard, évêque de Csanád en Hongrie*, 762. o.

¹⁹ „The importance of Gerard of Csanád as the first author in Hungary”, *Traditio* XXV (1969), 377-378. o.

²⁰ *István király és műve*, Budapest 1977. 370. o.

²¹ *Deliberatio Gerardi Moresanae Ecclesiae episcopi svpra hymnum trium pverorum*, ediderunt et transtulerunt Béla Karácsonyi et László Szegfű, Szeged, Scriptum Editor MCMXCIX, XI. o.

²² *Untersuchungen*, 78. o.

²³ Pásztor uo.

kapcsolódik problémánkhoz, hogy Mezey a Gellért-legendában említett Rossazzót a Szent Neilosz által alapított, kalábriai Rossano görög monostorával próbálja összefüggésbe hozni.²⁴ Ebben a kontextusban a szerzetesség egyúttal a bizánci hatást is jelentené Gellértnél,²⁵ amit csak erősítenének a korabeli Velence Konstantinápolyhoz fűződő kapcsolatai. Ez az út azonban zsákutcának bizonyul, mert Gellértnek semmi oka sincs rá, hogy műveltségének és szellemiségének ezt az oldalát leplezze vagy tagadja, tehát ha a *Deliberatio* idevágó részében hallgatásba burkolózik, annak oka nem a szerénység lehet, hanem egyszerűen az a tény, hogy közvetlen bizánci hatásról nem számolhat be. A Velencét Bizánchoz fűző politikai kapcsolatok önmagukban még nem jelentették azt, hogy a város lakosságának akár csak egy kis része is tudott volna görögül.²⁶ Ez is inkább a vezető réteg egyes tagjairól feltételezhető. Gellért állítólagos előkelő származása azonban önmagában még nem biztosítéka görög nyelvismeretének.

A rendelkezésünkre álló irodalmi és történeti adatok alapján tehát nem tudunk megnyugtató választ adni arra a kérdésre, vajon tudott-e görögül Gellért. Bár van olyan megállapítás, hogy „az óvatos tudományos közmegegyezés szerint a szerző tudhatott görögül”,²⁷ de valószínűbbnek tűnik az, hogy nem, vagy legalábbis alig valamit tudott. A problémát az is bonyolítja, hogy amennyiben velencei származása miatt rendelkezett is valamelyes görög nyelvtudással, ez csak a köznapi életben használatos, középgörög idiómát jelenthette. Ahhoz, hogy olvassa és megértse pl. az Areopagita műveit, komolyabb stúdiumokat kellett volna folytatnia, mert bár az egyházatyák által használt atticista nyelv a Bibliában használatos koiné hatását tükrözte, az ezredfordulóra a beszélt nyelv már nagyon eltávolodott a patrisztikus kor nyelvezetétől. Gellértnek effajta klasszikus

²⁴ *Deákság és Európa*, 100; *Gellért-problémák* 219. o.

²⁵ Ezt a hipotézist aztán mások már tényként veszik át, pl. Szeffű László: „kapcsolatba került Szent Nilussal, Grottaferrata görög apátságának alapítójával” (*Deliberatio Gerardi*, IX.)

²⁶ Vö. Cortelazzo, M.: *L'influsso linguistico greco a Venezia*. (Linguistica 2), Bologna, Patron 1970.

²⁷ Nemerkenyi Előd: „Szent Gellért patrisztikus forrásai”, in Nemeshegyi P. – Rihmer Z. (szerk.): *Studia Patrum. A Magyar Patrisztikai Társaság I. konferenciája az ókori kereszténységről (Kecskemét, 2001. június 21-23)*, Budapest 2002, 256. o.

görög irodalmi tanulmányairól azonban nem tudunk, erre a korabeli Nyugat-Európában nem is nyílt lehetőség.²⁸

Ivánka hipotézisének történeti kiindulási pontját az nyújtotta, hogy amikor Gellért Marosváron minden valószínűség szerint egy eredetileg görög egyházmegyének a püspöke lett, és az ottani Szent János görög monostor szerzeteseit áttelepítette Oroszlámosra, feltételezte, hogy a monostori könyvtárban lelt néhány műre, melyek a *Deliberatio* forrásai lehettek.²⁹ (Érdekes, hogy Ivánka nézetét mindenki kritikátlanul elfogadta!)³⁰ A hipotézis akaratlanul is összemosta a politika és a kultúra síkját, hiszen az egyházpolitikai szituációból – hogy Marosvárra a bizánci kontextust jól ismerő, velencei származású püspök került – nem következett szükségszerűen, hogy ez a főpap nyelvileg és kulturálisan is részese volt a bizánci civilizációnak.

Azt a kérdést azonban mindeddig senki sem vizsgálta meg, hogy milyen alappal rendelkezik a hipotézis, vagyis hogyan festhetett az ezredfordulón egy kisebb görög monostor könyvtára. Természetes, hogy egy, a birodalom perifériáján lévő szerzetesközösség nem volt összehasonlítható a legnagyobb monostorokkal. Ezért akár félrevezethető is lenne, ha az áthoszi és patmoszi, eleddig leginkább feltérképezett monostorokat vennénk alapul.³¹ A patmoszi Szent János evangélista-monostor 1201-ben összeállított katalógusa 330 művet tartalmaz, amelyből 124 liturgikus könyv (ebből 12 evangéliumos), 13 ószövetségi válogatott könyvek gyűjteménye (prophetologion, zsoltároskönyv), 116 mű a szentatyák (közülük 7 Nagy Szent Baszileiosz) tollából való, illetve szentek életrajza. A világi tárgyú könyvek grammatikai és orvosi kézikönyvek vagy

²⁸ Vö. Kapitánffy I.: *Hungaro-byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*, Budapest 2003. 39-53. o.

²⁹ *Szent Gellért műveltségének problémája (Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXVI. 3.)*, Budapest 1942, 232-233. o.

³⁰ Szegfű László: „(Gellért) a helyi baziliták révén néhány görögül írott munkához is hozzájutott” (*Deliberatio Gerardi*, XI.). H. Tóth Imre: „Az ortodox kolostorok működéséhez 20-26 kódexre volt szükség. Feltehetően ez a kéziratos irodalom a marosvári görög barátoknak is rendelkezésére állott. Itt talált rá Gellért a titokzatos *Dionisziosz Areopagita* műveire is, amelyekből gazdagon meríthetett a *Deliberatio* megírásánál.” („Szent Gellért és az ortodoxia”, in *Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Konferencia a Szegedi Hittudományi Főiskolán és a JGYTF Történettudományi Tanszékén 1996. szeptember 19-20.*, szerk. Döbör Andrea et alii, Szeged 1998, 28. o.)

³¹ Lambros, Sp. P.: *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos I-II* (Cambridge 1895, 1900)

lexikonok. Az ókori irodalmat Arisztotelész és Josephus Flavius, a bizáncit a Barlaam és Jozafát-regény, valamint Niképhorosz patriarcha és Szkülitzész krónikái képviselik.³² Hamis képet alkotnánk azonban a szerzetesek műveltségéről, ha azt gondolnánk, hogy ezt a könyvállományt teljes egészében használták is. Bizáncban – ellentétben a latin nyelvű Nyugattal – a kolostorokban nem tanulmányozták az antik szerzőket. Műveik csak úgy gyarapíthatták a könyvállományt, hogy magukkal hozták a világi életből azok az irodalmilag művelt személyek, akik idősebb korokban öltötték föl a szerzetesi köpenyt. Ha a kolostorokban másoltak is könyveket, azok nem profán témájúak voltak.³³

Nyilvánvaló, hogy a marosvári görög monostor csak töredékével rendelkezhetett annak, amivel a patmoszi büszkélkedhetett, márcsak amiatt is, hogy sokkal rövidebb ideje állt fenn. Mivel más összehasonlítási alapunk nincs, az egyik legkisebb áthoszi monostor, a Philotheu könyvtárát kell megvizsgáljunk.³⁴ A monostort 1141-ben alapították, korabeli könyvkatalógusa nincs birtokunkban. Kiindulási pontul csak a jelenlegi könyvállomány szolgálhat, amely az elmúlt évszázadok során nemcsak gyarapodhatott, hanem pusztulhatott is. A jelenlegi anyagból 38 kódex datálható a XII-XII. századból, melyek közül 14 az evangéliumos ill. újszövetségi (praxapostolos) könyv, 5 ószövetségi témájú, 12 liturgikus könyv, a többi 7 pedig patrisztikus írás, azonban ezekből csupán összesen 7 kézirat az, amely biztosan az alapítás körüli időkre nyúlik vissza, az összes többi későbbi szerzemény! Tehát kezdetben a monostor valószínűleg csak a szertartások végzéséhez szükséges alapkönyvekkel rendelkezett (esetleg ezekből is hiányozhatott egy-kettő), ebben az esetben pedig aligha beszélhetünk könyvtárról. Az áthoszi jelenlegi teljes kéziratgyűttesben az is föltűnő, hogy a korai időkből (X-XI. sz.) nem datálható egyetlen Dionüsziosz Areopagitész-kézirat sem, ami arra utal, hogy a művel szerzetesi körökben a XIII-XIV. századtól kezdtek behatóbban foglalkozni. Ezeknek az analógiáknak a figyelembe vételével nem érthetünk egyet

³² Vö. Bréhier, L.: *La civilisation byzantine*, Paris 1970², 419. o.

³³ Vö. Baán I.: „Teológiai oktatás Bizáncban”, in Janka Gy. (szerk.): *Örökség és küldetés. (A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. Évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga, 2000. október 2-3)*. Nyíregyháza 2001, 124. o.

³⁴ Vö. Allison, R.W.: „The libraries of Mt Athos: the case of Philotheu”, in Bryer, A. – Cunningham, M. (eds.): *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, Variorum, Ashgate Publishing Ltd., Aldershot 1996, 135-154. o.

Ivánka hipotézisével, amely olyan könyvtárat föltételez Marosvárott, amelyben a liturgikus könyvek mellett számos patrisztikus mű, elsősorban az Areopagita munkái sorakoztak. Következésképp a marosvári monostor nem szolgáltatott forrásanyagot a *Deliberatio* megírásához.

Az elmondottak ellenére megfontolásra érdemes az a tény, hogy Gellért épp abban az időben kerül Magyarországra, a király környezetébe, amikor létrejön a bizánci-magyar szövetség, megerősödik a konstantinápolyi hatás.³⁵ Elképzelhető, hogy esetleg több görög impulzust kapott Magyarországon, mint azelőtt, és csanádi püspöksége ha nem is jelent kontinuitást, de semmiképp sem kell erőszakos latinizációként értelmezni, mint ahogy azt az eddigi történettudomány tette. Talán azt a föltételezést is megkockáztathatjuk, hogy a görög szerzetesek áttelepítésének említése a legendában csupán a későbbi állapot visszavetítése Gellért korába, amit így akar legitimálni a XIII-XIV. századi legendaszerző.

Reméljük, hogy a filológia további eredményei újabb fényt vetnek majd a Gellért-probléma részleteire, amelyre végleges és teljességgel megnyugtató válasz még ma sem adható. Elképzelhető azonban, hogy Gellért áttételesen görög nyelvű műveltsége sokkal szorosabb kapcsolatban állt a korabeli hazai, bizánci fogantatású kultúrával, semmint arról latin nyelvű műve az első pillantásra árulkodik.

³⁵ Vö. Baán I.: „Turkia metropóliája. Kísérlet a szent istván-kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára”, in H. Tóth I. (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. Századig*, Szeged 1995, 19-26. o.